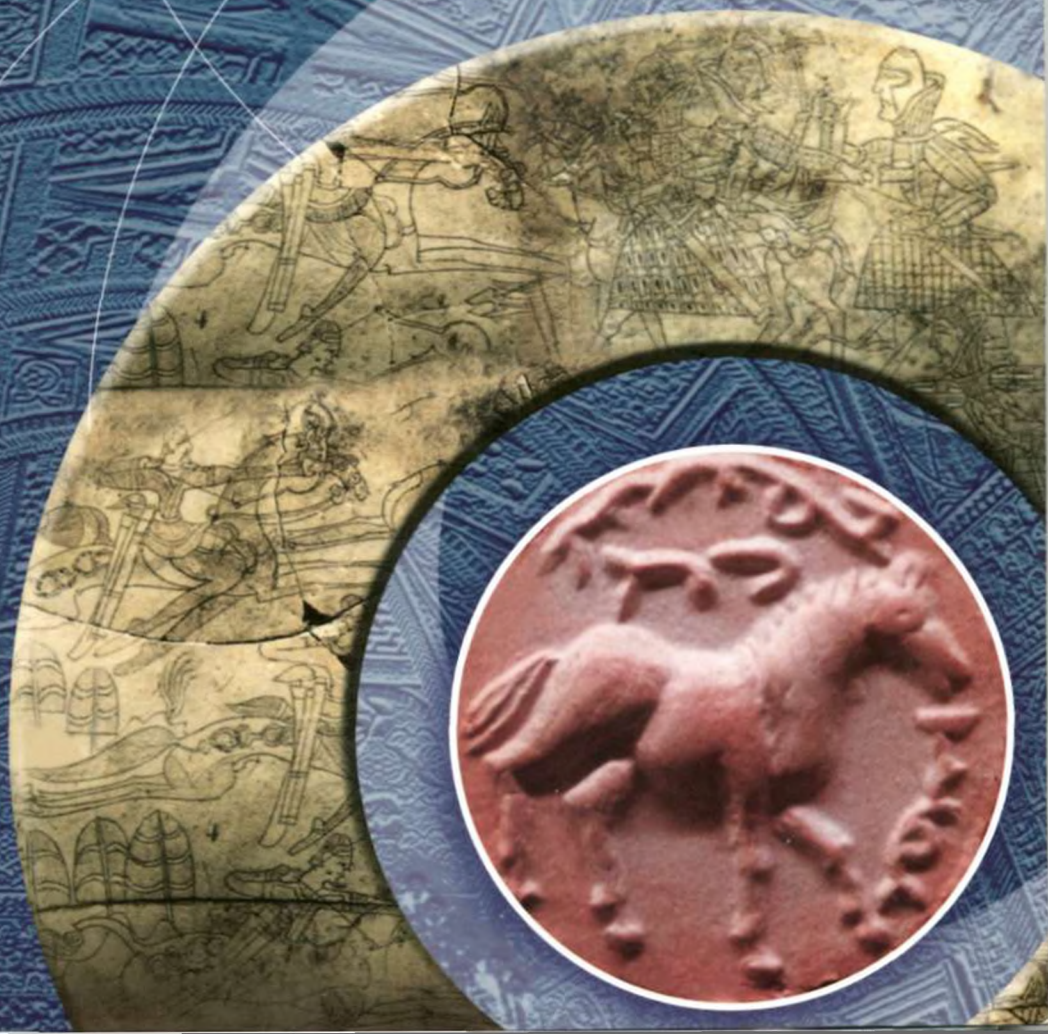

O'ZBEKISTON

TARIXI

1/2014

HISTORY OF UZBEKISTAN

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI

O'ZBEKISTON TARIXI

Илмий журнал

МУНДАРИЖА

Ю. Скайлер. Туркистон: Рус Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғўлжага саёҳат қайдлари 3

А. Замонов. XVIII–XIX аср ўрталарида Бухоро амирлигида ҳарбий бошқарув ва қўшин тuzилиши 15

Тарихишунослик, манба ва тадқиқ

Қ. Якубов. Ватан тарихишунослигида Хива хонлиги вақф мулкчилиги тарихини ўрганиш масалалари 28

Г. Раҳим, С. Мухамедова. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивидаги Ўзбекистон тарихчилари шахсий фонд ҳужжатларининг тавсифи 40

Этиология масалалари

М. Усмонов. Жанубий Ўзбекистон ўзбеклари этномаданий идентиклигининг ўзгариши масалалари (*Ўзбек қўнғиротлари мисолида*) 48

Тарихий биография

Э. Раджапов. Миллий ҳарбий кадрлар корпуси вакили — Ризо Ёқубов 56

Ёш тадқиқотчи минбари

Б. Ирзаев. XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистонда мусиқа таълими ривожланишидаги зиддиятлар 65

Ш. Қаюмова. Музейлар фаолиятини такомиллаштириш муаммолари хусусида 75

Илмий ҳаёт

Ш. Аслова. «Тарих фани Марказий Осиё интеллектуал ривож контекстида» мавзусидаги Республика илмий анжумани 85

А. ЗАМОНОВ

XVIII–XIX АСР ЎРТАЛАРИДА БУХОРО АМИРЛИГИДА ҲАРБИЙ БОШҚАРУВ ВА ҚЎШИН ТУЗИЛИШИ

Бухоро амирлигининг муҳофаа тизими, ҳарбий бошқаруви ва ҳарбий амалдорлар ҳамда улар фаолиятининг ҳуқуқий асослари, марказий ва маҳаллий ҳарбий бошқарувнинг ўзаро муносабатлари муҳим тарихий манбаларнинг мавжудлигига қарамадан, илмий жамоатчилик томонидан етарлича ўрганилмаган. Ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишга жиддий эътибор берилётган бугунги кунда Бухоро амирлигининг XVIII–XIX аср ўрталаридаги ҳарбий тарихи, муҳофаа тизими, қўшин тузилиши, ҳарбий санъати ва уларнинг қурол-яроғлари ҳамда ҳарбий амалдорларнинг давлат бошқарувидаги ўрнига доир илмий асарларга эҳтиёж каттадир.

Бухоро амирлигининг XVIII–XIX аср ўрталаридаги ҳарбий бошқаруви ва қўшин тузилиши ҳолатини тадқиқ этиш сабаби қуйидаги мезонлар билан белгиланади: биринчидан, аштархонийлар даврида номунтазам армияга асосланган ҳарбий тизим XVIII аср охири ва XIX аср ўрталарига келиб мунтазам армия асосида такомиллаштирилди; иккинчидан, бу даврда амирликнинг ҳарбий тизими ва салоҳияти Хива ва Қўқон хонликлариникига қараганда юқорироқ ўринда эди; учинчидан, XIX аср 60-йиллари охиридан бошлаб Бухоро амирлигининг Россия империяси протекторатига айланиши кейинги даврда ҳарбий соҳанинг ривожланиши учун муҳим аҳамият касб этмади.

XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб амирлик ҳукмдорлари мавжуд сиёсий низолар ва ташқи хавф-хатарни инобатга олган ҳолда, мунтазам қўшинларни ташкил этишга киришганлар. Бухоро амирлигида амир олий бош қўмондон бўлиб, унга саркарда, амирлашкар, долхоҳ (қўшин бошлиғи), қўронбеги, тўқсабо, мингбоши каби олий тоифали ҳарбий амалдорлар бўйсунган¹. Бекликлар ҳудудидаги қўшинга бекларнинг ўзлари раҳбарлик қилган². Бекларнинг ҳарбий тизимдаги

¹ Э ш о в Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Тошкент: Янги аср авюди, 2012. 352-бет.

² Б е й с е м б и е в Т. К. Малые владения в Мавараннахре: Нур-ата, Ургут, Яккабаг (XIII–XIX вв.) // Иран-намэ. Научный востоковедческий журнал. Алматы, 2007. № 1. 23-бет.

яқин ёрдамчилари ясовулбоши бошчилигидаги ясовуллар бўлган³. Ясовулбоши — бекнинг ўнг қўли⁴, энг яқин ва ишончли ёрдамчиси⁵, мирохурдан тўқсобагача бўлган лавозим ҳисобланган. Катта бекликларда ясовулбошиларнинг сони иккита бўлиб, улар биринчи ва иккинчи ясовулбоши дейилган. Ясовулбошининг ёрдамчиси ясовул бўлиб, уларнинг сони биттадан учтагача ва йирикроқ бекликларда ундан ҳам кўпроқ бўлган⁶. Қўшинда понсадбоши, юзбоши, элликбоши, ўнбоши, мирохур каби бўлинма бошлиқлари хизмат қилган⁷. Амирликда ҳарбий масалалар билан шуғулланувчи алоҳида вазирлик бўлиб, ушбу идора бевосита тўпчибошийи лашкар (ҳарбий вазир) томонидан бошқарилган⁸. Тўпчибошийи лашкар давлатдаги барча отлиқ ва пиёда аскарлардан ташкил топган қўшинни бошқарган. У маҳаллий ҳудудларни ҳарбий масалаларда амалда ёрдам берувчи махсус вакиллари орқали назорат қилган. Бекликларда ҳам тўпчибоши лавозими бўлиб, у фавқулодда ҳолларда ҳарбий аҳамиятга эга бўлган, ўқчилар ва қальага, бошқа пайтларда эса бекликдаги жиноятчи маҳбуслар сақланадиган зиндонга бошчилик қилган⁹.

Бухоро амирлигида ҳарбий амалдорлар эгаллаган лавозимига қараб олий, ўрта ва қуйи даражаларга ажратилган¹⁰. Олий даражали ҳарбий амалдорлар иноқ, додхоҳ, тўқсабо ва тўпчибошилардан иборат бўлган. Ўрта даражага чигатой беги, эшик оғаси, мирохур мансаблари мансуб бўлса, қуйи даражали ҳарбий амалдорлар қоровулбеги, живачи, мирзабоши, чуҳра оғаларидан иборат бўлган. Бундан ташқари, олий даражали ҳарбий амалдорлар тоифасига мансуб бўлмаган панжбоши, даҳбоши, галаботир, сарбозлар, оломон сингари ҳарбийлар мавжуд

³ А х м а д Д а н и ш. История мангитской династии. Перевод, предисловие и примечание И.А. Каджафовий. Душанбе: Дониш, 1967. 57–58-бетлар.

⁴ В а р ы г и н М. А. Опыт описания Кулябского бекства // Известия ИРГО. СПб, 1916. Вып. X. 795-бет.

⁵ К р е с т о в с к и й В. В. В гостях у бухарского эмира. СПб, 1887. 104–105-бетлар.

⁶ Л о г о ф е т Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. СПб, 1911. 242-бет.

⁷ Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). М.: Наука, 1983. 71-бет.

⁸ И с к а н д а р о в Б.И. Из истории Бухарского эмирата. М: Изд-во восточной литературы, 1958. 12-бет.

⁹ Х о л и қ у л о в А. Б. XIX–XX аср бошларида Қашқадарё бекликлари. Тарих фан. номз... дис. Тошкент: ЎзМУ, 2011. 123-бет.

¹⁰ Л у н и н Б. В. История Узбекистана в источниках (раздел Вамбери А. Путешествие по Средней Азии). Ташкент: Фан, 1990. 157-бет.; Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. Тошкент: Akademiya, 2006. 124-бет.

бўлган¹¹. Ҳарбий масалалар ва ҳарбий жиноятларни кўриб чиқиб, ҳал қилувчи қарорлар чиқаришга масъул бўлган мансаб — қози-аскар (Амир Шоҳмурод давридан) лавозими бўлган¹². Ҳарбий муфтийлар (муфтий-аскар) эса ҳарбийлар учун фатво тузувчи, айниқса, давлат бошлигининг бошқа бекликларга сафари чоғида ва ҳарбий юришлари пайтида ҳарбийлар учун фатво чиқарувчи вакил ҳисобланган¹³. Шунингдек, қози-аскар томонидан чиқарилган ҳукмларнинг шариатга мувофиқлиги муфтий-аскар томонидан текшириб борилган.

Ҳарбий мансаблар эгалланишининг яна бошқа бир жиҳати бўлиб, сарой унвон ва мансаб эгаларининг кўпчилиги бир пайтнинг ўзида ҳарбий мансаб ва унвон эгаси бўлган. Бу эса бир томондан ҳарбий амалдорларнинг нуфузи баланд бўлганлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, ҳарбий ихтисосликнинг юқори даражада бўлмаганлигини кўрсатади.

Амирликда кўшин йиғишда маҳаллий бошқарув аппаратининг ўрни катта бўлган. Бу масалада бекликлар таркибидаги амлоқлар бошлиқларига катта масъулият юкланган.

Ҳар бир амлоқдор 10 тадан 200 тагача навкарга эга бўлиб, улар асосан ҳарбий хизматни ўташ, бек ва амлоқдор саройини кўриқлаш ҳамда қамоққа маҳкум қилинганларни назорат қилиб, қамоқхоналарга юбориш вазифасини бажарганлар¹⁴. Навкарларнинг ижтимоий таркиби турли-туман бўлиб, ҳатто навкарлик хизматига айрим йирик ер эгалари ҳам қабул қилинган. Навкарларнинг мансаб даражаси уларнинг мулкӣ ҳолатига қараб ҳам белгиланган¹⁵. Шунингдек, хизмат вазифасини аъло даражада бажарган навкарларга бек томонидан кўшимча равишда айрим қишлоқлардан тўловларни қабул қилиб олиш ҳуқуқи берилган¹⁶. Кўшиннинг асосий вазифаси ҳамма вақт ҳам ҳар-

¹¹ Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. Тошкент: Akademiya, 2006. 124-бет.

¹² Семенов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение. Москва, 1948. Т.V. 140-бет.; Муқимов З. Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Тошкент: Адолат, 2004. 230-бет.

¹³ Муқимов З. Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи ... 236-бет.

¹⁴ Туркестанские ведомости. 1907. 25 октября.

¹⁵ Лунёв Ю. Ф. Государство и право узбекских ханств с XVI по XIX века. М.: Астрахань, 2004. 86-бет.

¹⁶ Шодиев Ж. М. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ва давлат тузуми. Юридик фан. номз... дис. Тошкент: ТДЮИ, 2008. 80-бет.

бий иш сифатида қаралмасдан, урушлардан бўш вақтларда ҳарбий амалдорларнинг ҳўжалигини юритувчи арзон ишчи кучи сифатида фойдаланилган.

XIX аср бошларига келиб Бухоро амирлигида мунтазам қўшин тузиш бўйича саъй-ҳаракатлар амалга оширила бошланди. Хусусан, Амир Ҳайдар (1800–1826) ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларидан бошлаб қўшин тузилишига алоҳида эътибор бера бошлаган эди¹⁷. Бунга асосий сабаб айнан шу даврдан бошлаб Бухоро амирлигининг шарқий ҳудудларида сепаратчилик ҳаракатларининг кучайиши ва бу ҳаракатларни бостиришда нафақат дипломатия, балки ҳарбий қудрат юқори бўлиши муҳим аҳамият касб этар эди.

Унинг даврида мамлакат ҳарбий қисмлари икки қисмга, мунтазим қўшин — навкар, мунтазам бўлмаган қўшин — қора черикка бўлинган¹⁸. Навкар мунтазам қўшиннинг асоси бўлиб, ҳар бир бўлинмада уларнинг сони 200 тадан 300 тагача бўлиб, қоровулбеги лавозимига кўтарилган¹⁹. Бухоро амирининг «черик», «қўшин» (қора черик) деб номланган ҳарбий кучларининг номунтазам қисми олий ҳукмдорнинг фармонида биноан ҳарбий ҳаракатлар даврида тинч аҳолидан йиғилган²⁰. Мамлакатда тинчлик ўрнатилгач, қора черик уйларига тарқатиб юборилган ва ўзларининг одатий касб-корлари (деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, мардикорлик ва ҳ. к.) билан машғул бўлишган. Бундай тартиб қўшни Қўқон ва Хива хонликларида ҳам мавжуд бўлган.

Сарбозликка қабул қилинаётганлар уруғ-аймоқлардан қайси бирига тегишлилигига қараб мазкур гуруҳагина қабул қилиниб, улар аралаштирилиб юборилмаган. Бундай уруғларга қараб қўшин тузиш ўша даврда ҳукм сурган Хива ва Қўқон хонликларида ҳам мавжуд эди. Масалан, Хива хонлиги тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг маълумотида кўра, хон фармонида кўра аскарларнинг рўйхатини тузиш буюрилганда ҳар бир уруғ алоҳида-алоҳида ҳарбий гуруҳларга ажратилган ва уларга ўз уруғининг вакиллари раҳбар этиб белгиланган²¹.

¹⁷ Иванов П. П. Восстание Китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821–1825. Москва, 1937. 87-бет.

¹⁸ Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. Тошкент: Шарқ, 2012. 126-бет.

¹⁹ Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. СПб, 1911. Т. 1. 242-бет.

²⁰ Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан ... 126-бет.

²¹ Баёний. Шажараи Хоразмшохий. 334-бет.

1833–1834 йилларда Оренбург ҳарбий губернаторининг топшириги билан Бухорода бўлган П.И. Демезоннинг маълумотларига кўра, амирнинг 19000 мунтазам қўшини мавжуд бўлган. Қўшинга Бухоро вилоятидан 12000, Самарқанддан 2500, Қаршидан 2500, Майманадан 1000, Қоракўлдан 1000 та аскар етказиб берилган. Бухоро вилояти қўшинларининг доимий жойлашган лагерлари Жиззах, Болақўрғон, Нурота²² ва бошқа ҳудудларда бўлса, Қарши беклигидаги аскарлар Хожа Жўйборий ва Керкида, Қоракўл лашкари эса Ёйчи ва Чоржўйда бўлган²³.

Амирлик тахтига Насрулло (1826–1860) чиққандан кейин мунтазам қўшин тузишда эътиборга молик йирик тадбирлар амалга оширилди. 1826 йил Россиядан Неги миссиясига ҳамроҳлик қилиб кузатиб келган рус аскарлари ва казакларининг Бухорога келиши натижасида амирда янгича қуролланган, Ўрта Осиё ҳарбийларидан фарқли равишда замонавий қуролланган армия ташкил этиш истаги пайдо бўлган бўлса, иккинчи тарафдан Шаҳрисабз ва Китоб бекликларида истиқомат қилувчи кенегас қабилаларининг мустақилликка интилиш қудратини синдиришга бўлган эҳтиёж мунтазам қўшин тузиш муҳимлигини тақозо этар эди. Унинг ташаббуси билан 1837 йилда пиёдалардан иборат сарбозлар ва тўпчиларнинг мунтазам қўшини тузилди. Шу йилнинг ўзида асирликдан озод қилинган 800 киши сарбозликка, 250 дан ортиқ киши тўпчилар қўшинига олинган эди²⁴. Қўшин таркибига қабул қилишнинг турли усуллари мавжуд бўлган. Дастлабки даврларда жиноятчилар, маҳкумлар, қочоқларнинг кафиллари ҳамда ота-оналарнинг ўз фарзандлари устидан шикоятлари ҳисобидан сарбозлар қабул қилинишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Масалан, ҳарбий амалдорлардан бирининг пойтахтга ёзган бир мактубида «... қулингиз Қирғизойим гузаридан Абдужалилни, яъни олий зиндонга қамалган маҳбусни Балжувон вилоятидаги Абдушукур мирохурнинг ҳузурига сарбозлик хизматига юбордим»²⁵, деб маълумот беради. Бундан ташқари, қўшин таркиби кўп ҳолларда ҳарбий амалдорларнинг ўз ўғиллари ёки қариндошларини армияга жалб этиши ҳисобидан ҳамда нав-

²² Бейсембиев Т. К. Малые владения в Мавараннахре: Нур-ата, Ургут, Яккабаг (XIII–XIX вв.) // *Иран-намэ. Научный востоковедческий журнал*. Алматы, 2007. № 1. 24-бет.

²³ Луин Б. В. История Узбекистана в источниках ... 41-бет.

²⁴ Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан ... 127-бет.

²⁵ ЎзР МДА. И-126 фонд, 1-рўйхат, 1527-иш, 1-варақ.

карликнинг отадан болага ўтиши натижасида кенгайган. Бунинг ишотини амир номига ёзилган қуйидаги мактуб мазмунида келтирилган маълумотда кўриш мумкин: «Имомназарбек қулингиздан. Бир қоровулбеги қулингиз қариб қолганлиги сабабли хизматнинг уддасидан чиқмаётганлиги сабабдан ўрнига Мулло Бобо исмли ўғлимни киритасиз деб умид қиламан. Олий марҳаматингиз билан унинг ўғлини мирзабошилар навқарияси сафига қўшаман»²⁶.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий давлат архивида Кушбеги Канцеляриясида сарбозликка қабул қилиш масалаларига оид кўплаб маълумотлар мавжуд²⁷.

Амир Насрулло қўшиннинг ягона жойлашув тизимини жорий этишга ҳаракат қилган. Бу борада у Бухоро шаҳри ташқарисида, Ўғлон ва Толипоч дарвозалари оралигида сарбозлар ва тўпчилар қўшинининг ўз оилалари билан яшашига мўлжалланган уй-жойлар қурдириб беради. Мазкур тадбир натижасида Бухоро шаҳри ёнида 800 кишидан иборат ҳарбийларнинг доимий яшаш манзиллари юзага келади. Бу жой халқ орасида «Сарбозхона» номи билан машҳур бўлган²⁸.

Бухоро амирлигида қўшинларнинг моддий таъминоти уларнинг эгаллаган ўрнига қараб белгиланган. Қўшин таъминоти пул ёки озиқ-овқат маҳсулотлари орқали амалга оширилган²⁹. Масалан, Амир Насрулло томонидан жорий этилган қўшин моддий таъминотига кўра, Бухоро амирлиги қўшинларининг олий амалдори — қўшиннинг бош қўмондони даромади йилига 2000 тиллани ташкил этган бўлса, юзбоши ойига 6 тилла, қоровулбеги 4,5 тилла, панжбоши 85 танга, унинг ёрдамчиси — панжбоши-хурд эса 50 танга миқдорида маош

²⁶ ЎзР МДА. И-126 фонд, 1-рўйхат. 1625-иш, 7-варақ.

²⁷ ЎзР МДА. И-126 фонд, 1-рўйхат, 1527, 1528, 1529, 1530, 1531, 1625-ишлар. Ушбу маълумотларнинг кўпчилигида қулларнинг озодликка чиқарилиши ва маҳбусларга маълум имтиёз берилиши эвазига қўшин миқдори кенгайтирилганлиги келтирилади. Бу ҳолат бир томондан, қўшинни кенгайтириш имконини энгилаштиради ва уларнинг иш кучи арзон баҳоланганлиги билан амир хазинасига йирик миқдорда таъсир кўрсатмайди. Иккинчи томондан, собиқ жиноятчилар ва қуллардан ташкил топган бўлинмалар ҳарбий хизматни сидқидилдан ўтамаган ва уларда ватанпарварлик руҳи деярли шакллантирилмаган.

²⁸ Ўша жой. 213-бет.

²⁹ Вяткин В. Л. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215—1217 (1800—1803) годов. Отдельный оттиск из XVIII тома // Известия Среднеазиатского отдела государственного русского географического общества. Ташкент, 1928. 18—23-бетлар.

олган³⁰. Амирликдаги оломон, галаботир (қора черик) сингари номунтазам кўшин аскарларига ҳам моддий таъминот белгиланган бўлиб, улар йилига 6 тилла маош, пичан учун 1 тилла ҳамда 5 ботмондан жўхори ва бугдой билан таъминланган³¹. Бундан ташқари, ҳарбий ҳаракатлар даврида мансабидан қатъи назар, ҳар куни ҳарбийларнинг барчасига амир хазинасидан 1 тилладан устама пули бериб борилган³². Ҳарбий ҳаракатлар даврида ярадор бўлган сипоҳийларга ҳам амирнинг фармойиши асосида алоҳида маблағ ажратилган³³ бўлиб, бу пуллар эвазига аскар табибларга мурожаат этиши мумкин бўлган.

Лекин кўшиннинг маоши миқдори бошқа соҳа вакиллариникига нисбатан камроқ бўлган. Бу ҳолатни жадид алломаси Фитрат шундай тавсифлайди: «... сарбозлар ойига 20 танга маош олган. Сарбоз бўлмаган кезларда, яъни ҳаммоллик қилса кунига 5 тилла ишлаб олган, шунда бир ойлик даромади 150 тиллани ташкил қилган. Баъзида жиноятчилар жазо чораси тариқасида сарбозликка юборилган»³⁴.

Бу даврда кўшин таъминотининг кўриниши Хива ва Кўқон хонликларида ҳам Бухоро амирлигиники билан деярли бир хил бўлган. Бухоро билан яқин муносабатда бўлган бошқа давлатларда – Эрон, Ҳиндистон ва Усмонлилар давлатида кўшин тузиш низомлари ҳамда унинг таъминоти XVI–XVII асрларда халқларимиз ҳарбий санъати билан ҳамоҳанг тарзда ривожланган бўлса-да, Европа давлатлари билан тўқнашувларнинг юзага келиш заруриятларидан келиб чиқиб, Ўрта Осиё хонликларининг ҳарбий тизимидан илдамлаб кетган эди.

Янги ташкил этилган мунтазам кўшин амирнинг маблағи эвазига ҳар уч йилда доимий ҳарбий кийим билан таъминлаб турилган. Кўшин раҳбарларидан тортиб, оддий аскарларга хазинадан янги камзуллар, шим ва қалпоқ берилган³⁵. Ҳарбий кийим тақсимооти билан боғлиқ мазкур тадбирларга баковулбоши лавозимидаги шахс масъул бўлган³⁶.

³⁰ Т р о и ц к а я А. Л. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX века ... 214-бет.

³¹ Записки о Бухарском ханстве ... 71-бет.

³² Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан ... 136-бет.

³³ М и р з а С а л и м б е к. Тарих-и Салими. Ташкент: Akademiya, 2009. 121–129-бетлар.

³⁴ F i t r a t A b d u r a u f. Hind sayyohi bayonoti // Saylanma. Toshkent: Tamaddun, 2011. 115-бет.

³⁵ K u n i t s J. Dawn of Samarqand. The rebirth of Central Asia. New York: Covici Friede, 1935. 21-бет.

³⁶ Ш у к р и л л а е в Ю. Кўшин бошқаруви тарихидан // Жамият ва бошқарув. Тошкент, 2006. № 2. 48-бет.

Бухоро амирлигида юришлар вақтида қўшин таркибида аскарларнинг турли маҳсулотларга бўлган эҳтиёжини қондириш учун савдогарлар; ер қазिश, йўлларни таъмирлаш, кўприклар қуриш, девор қуриш, дамбалар бузиш ёки қуриш учун ишчилар ва мардикорлар ҳам бўлган³⁷. Масалан, манбаларда Амир Насруллонинг 1842 йил Қўқон хонлигига қарши юришида қўшин таркибида 2000 дан ортиқ ишчилар ва мардикорлар бўлганлиги³⁸ қайд этилади. Ҳарбий ҳаракатлар даврида қўшиннинг хўжалик эҳтиёжлари — арава, чодир ва бошқа муҳим анжомлар ҳам хон хазинасидан ажратилган. Чодирлар ва бошқа юкларни ташиш учун амир томонидан аравалар ҳам ажратилиб, уларда айрим ҳолларда вақтдан ютиш учун сарбозлар ҳам олиб юрилган бўлса³⁹, махсус аравалар ярадорлар учун жорий этилган⁴⁰. Қўшинда кўчма қўрхона (қуроллар ва ўқлар омбори) мавжуд бўлиб, у аравалар, туялар ёрдамида олиб юрилган ва қўшиннинг ўртасида сақланган. Зафарли жанглари натижасида қўлга киритилган кўпгина ўлжалар, хусусан, қурол-аслаҳалар мамлакат пойтахтига олиб келинган ва қўшин таъминотига сарфланган. Тарихчи Мулла Олим Маҳдум Ҳожи ва Исҳоқхон тўра Ибротларнинг маълумотларига қараганда, 1842 йил Қўқонни эгаллаган Амир Насрулло хонликка қарашли бўлган тўп, тўпхона ва бошқа жанг қуроллари ҳамда хазинани Бухорога жўнатган⁴¹.

Биз кўриб чиқаётган даврда Бухоро амирлиги аскарларининг ҳарбий қурол-аслаҳалар таъминоти ва уларнинг замонавий, нисбатан мураккаблиги Хива ва Қўқон хонлигига қараганда юқорида даражада бўлган. XIX асрнинг 20-йилларида амирлик аскарлари пилта милтиқ, узун найза, эгри қилич билан қуролланган, ҳимоя воситаси сифатида эгнига қалта совут, бошга темир дубулға кийган ва новвос терисидан ишланган қалқон билан таъминланган эди⁴². Амир қўшинларининг қуролланиш тартиби ҳам уларнинг эгаллаб турган лавози-

³⁷ Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан ... 139-бет.

³⁸ М у ҳ а м м а д ҳ а к и м х о н т ў р а. Мунтахаб ат-таворих / Форс-тожик тилидан тарж., муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш. Воҳидов. Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. 468-бет.

³⁹ Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан ... 144-бет.

⁴⁰ М у ҳ а м м а д ҳ а к и м х о н т ў р а. Мунтахаб ат-таворих ... 388–393-бетлар.

⁴¹ Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши, 1992. 50-бет; Исҳоқхон тўра Иброт. Тарихи Фарғона. Тошкент: Маънавият, 2005. 16-бет.

⁴² Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару // Предисловие Халфина Н.А. М.: Наука, 1975. 140-бет.

мига қараб белгиланган⁴³. Амир Насруллонинг 1837 йилдаги ҳарбий ислоҳотларидан кейин сарбозлар найзали милтиқлар, тўпчилар ва ўнбошилар тўппонча ва қиличлар билан қуроллантирилган. Юзбошилар эса икки стволли милтиқ, пистолет ва қилич билан қуролланган эди⁴⁴. Тўпчилар қўшинида ҳарбий муҳандислар ҳам бўлган. Лекин уларнинг аксарияти маҳаллий аҳоли вакиллари билан бўлиб, соҳани мукамал ўзлаштирмаганлар кўпчиликти ташкил этган. Бу ҳол эса янги ўзлаштирилган техникалардан нотўғри фойдаланиш пайтида портлашлар натижасида қурбонлар бўлишига олиб келган⁴⁵.

Бу даврда амирлик ихтиёрида 50 та тўп бўлиб, уларнинг 32 таси Бухорода, 2 таси Жиззахда, 1 таси Керкида, 10 таси Ўратепада, 1 таси Чоржўйда, 4 таси Зоминда бўлган⁴⁶ ва улар доимо ҳарбий юришларга шай ҳолатда сақланган. Кейинги йилларда бундай ҳарбий техникалар кўпайтириб борилган. XIX аср ўрталарига келиб, биргина Керкининг ўзида 16 та чўян, 6 та мис тўплар бўлган⁴⁷. Тўпларнинг бундай тартибда жойлаштирилиши стратегик аҳамиятга эга бўлиб, Ўратепа, Жиззах ва Зомин ҳудудлари Қўқон хонлиги билан чегарада бўлса, Керки ва Чоржўй туркманлар ерлари билан чегарада жойлашган эди.

Бундан ташқари, амирликда бир қанча кичик калибрли тўп – фальконетлар бўлиб, улар туяларнинг эгарига маҳкамланган⁴⁸. Бундай тўплар олиб юришда қулай, жанг вақтида ҳам кам меҳнатни талаб қилган.

Бухоро армиясининг ҳарбий сафари чоғида жасур ва кучли суворийлар қўшиннинг манглайида борганлар⁴⁹. Тоғли ҳудудларда эса пиеда аскарлар ва қўшин таркибидаги ишчиларнинг моҳирлигидан фойдаланилган. Масалан, Бухоро амирининг 1854 йилдаги Шахрисабз

⁴³ Wheeler G. Modern history of Soviet Central Asia. London: Weidenfeld and Nicolson, 1964. 41-бет.

⁴⁴ Троицкая А. Л. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX века ... 216-бет.

⁴⁵ XIX аср муаллифлари (Мирза Салимбек, Аҳмад Дониш, Юсуф Баёний, Муҳаммадҳакимхон тўра ва бошқ.) асарлари ва Ўзбекистон Республикасининг Марказий давлат архиви фондларида қурол-яроғ омбори, тўп ва тўфанлар йиғиш устахоналаридаги портлашлар натижасида ҳалок бўлган ҳарбийлар ҳамда уларнинг оиласига нафақа тайинланганлиги ҳақидаги ҳужжатлар мавжуд.

⁴⁶ Ўша асар. 215-бет.

⁴⁷ В ам б е р и А. Путешествие по Средней Азии. М.: Изд-во А.М. Мамонтова. 1867. 191-бет.

⁴⁸ Записки о Бухарском ханстве ... 114-бет.

⁴⁹ Ш о д и е в Ж. М. Бухоро амирлигининг ташкил топиши ... 74-бет.

беклигига қарши қилган юриши жараёнида Китоб ҳудудидан ўтади- ган сув манбалари бўғиб қўйилиши орқали беклик қўшинлари мағ- лубиятга учратилган эди⁵⁰.

Бухоро амирлиги ўз ҳарбий туғи — байроғига эга бўлган. Рус олими ва сайёҳи Е.К. Мейендорф амирликдаги понсадбоши 500 ки- шилик қўшин «байроқ» деб аталган кичик байроқ билан жангга кир- ганлиги, мингбоши ёнида эса «туғ» деб аталган катта байроқ кўтари- либ туришини⁵¹ ёзади. Тўқсабо лавозимидаги шахс эса ҳарбий ҳара- катлар чоғида амир байроғини кўтариб юрган⁵². Жанг пайтида туғ ва байроқларнинг аҳамияти катта бўлиб, у қўшиннинг ўз саркардалари жойлашуви, марралар эгалланганлиги (ёки аксинча), ўз сафдошларини ажрата олиш ва чекиниш аломатларини англаб олишига кўмак- лашган. Бундан ташқари, туғнинг кўтарилиши ҳамда аскарлар боши узра илдамлаб бориши қўшиннинг руҳини кўтарган ва ватанпарвар- лик ҳиссини кучайтирган⁵³.

Бухоро қўшинларида доимий мусиқачилар ҳам бўлиб, улар кар- найчи, сурнайчи, ногорачи, найчи, дўлчи ва бошқалардан иборат бўлган⁵⁴. Қўшин созандалари мамлакат ҳукмдорининг ҳарбий юриши бошланганидан дарак берар, қўшиннинг ҳаракати ва ғалабаларини тантанавор тусда аҳолига билдиришга хизмат қилар эди⁵⁵. Амир Нас- руллонинг мунтазам қўшинида ҳарбий мусиқачилар мавжуд бўлиб, ҳар 100 кишилик дастада 2 та ногорачи ва 2 та сурнайчи хизмат қил- ган. Шунингдек, сарбозлар батальонида 2 нафар ногорачи ва 4 нафар карнайчи бўлган. Тўпчилар қисмида эса, 6 нафар карнайчи бўлган⁵⁶. Ўрта аср ҳарбий санъатидан шу нарса маълумки, ҳар бир мусиқа ас- бобининг ўз вазифаси бўлган. Хусусан, ҳарбий ҳаракатлар жараёнида карнайнинг чалиниши — қўшиннинг бир жойга йиғилишини аниқлат-

⁵⁰ А м и н о в Г. Краткие исторические сведения прежних отношениях Бухары к Шахрисабзу // Туркистанский сборник. СПб., 1873. 60-бет.

⁵¹ М е й е н д о р ф Е. К. Путешествие из Оренбурга в ... 139-бет.

⁵² Б а р о т и Ш а м с о. Государственные должности и титулы периода правления мангытов в Бухарском эмирате // Автореф. дисс. канд. ист. наук. Душанбе, 2006. 24-бет; Ш у к у р и л л а е в Ю. Қўшин бошқаруви тарихидан // Жамият ва бошқарув. Тошкент, 2006. № 2. 48-бет.

⁵³ С о д и қ о в Ҳ. Амир Темуравларида хавфсизлик хизмати. Тошкент: Шарқ, 2010. 49-бет.

⁵⁴ Т р о и ц к а я А. Л. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX века ... 213-бет.

⁵⁵ Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан ... 152-бет.

⁵⁶ Т р о и ц к а я А. Л. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX века ... 213-бет.

ган⁵⁷. Бундан ташқари, дўл ва ноғоралар аскарларнинг руҳини кўтаришга, завқини оширишга, қўрқувни енгишга ва ватанпарварлик ҳиссини кучайтиришга хизмат қилган.

Россия империяси истилосидан кейин ҳарбийликка ўтиш, сарбоз бўлиш фахрли касб бўлмасдан, баъзида жиноят учун жазо сифатида қарала бошланган. Бу ҳақда Абдурауф Фитрат куйидаги фикрларни ёзади: «Тараққий этган давлатларда ҳарбий хизмат муддати 3–4 йил бўлса, Бухорода бир умрлик эди. Ўғри ва қотилларни қамоқ ёки қатлга жўнатиш ўрнига сарбозликка юборилар эди»⁵⁸.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, ўрганилаётган даврда Бухоро амирлиги ҳарбий тизими Марказий Осиёдаги ҳудудлари талаби доирасида тараққий этиб борди; аштархонийлар даврида инқирозга юз тутган ва номунтазам армияга асосланган ҳарбий тизим XVIII аср охири ва XIX аср бошига келиб мунтазам армия асосида такомиллаштирилди; Амир Насрулло ислоҳотлари натижасида ташкил этилган мунтазам қўшиннинг қўшни хошлиқлар армиясидан энг катта фарқли жиҳати шунда эдики, у муайян тартибдаги кийим-бош билан таъминланган ва бу тадбир амир томонидан қаттиқ назорат қилинган.

Бундан ташқари, Бухоро амирлиги ҳарбий тизимида бир қатор ножоиз, мукамал бўлмаган қонун-қоидаларни таъкидлашимиз лозим: аксарият ҳарбий амалдорлар бир пайтнинг ўзида йирик ер эгалари, савдогарлар ҳамда сарой амалдорлари бўлганлиги соҳанинг мукамал мутахассислар назоратида бўлмаганлигини кўрсатади; ҳарбий амалдорликнинг, кўпинча, наслдан-наслга ўтиб туриши ҳарбий хизматга бўлган муносабатга салбий таъсир этган; сарбозлар сингари ҳарбий мансаб эгаларининг хизмат ёши чегараланмаганлиги ҳам қўшин салоҳиятини тушириб юборар эди (Архив манбаларининг аксариятида амалдорларнинг вафоти муносабати билангина янги амалдор тайинланиши кўрсатилади); қўшиннинг жангдан бўш вақтларда

⁵⁷ Ҳ о ф и з Т а н и ш Б у х о р и й. Абдулланом. Тошкент, 1999. 101-бет.

⁵⁸ F i t r a t A b d u r a u f. Hind sayyohi bayonoti ... 116-бет. Фитрат ҳинд сайёҳи тилидан нафақат Бухоронинг ҳарбий ҳолати, балки барча жабҳаларини танқид остига олади. Асарда сайёҳ тилидан Фитрат сарбозликнинг жамиятдаги энг аянчли касблардан бири эканлигини шундай ифодалайди: «Бирор саркарда пул ундирмоқчи бўлса, ўзига ёқмаган одамни кўриб қолса, сен сарбозликдан қочиб кетдинг, деб уни пора эвазига қўйиб юборган. Агар пули йўқ йўқсил бўлса, у сарбозликка тортилган». Фитрат мавжуд тузумга, жамиятдаги иллатларга салбий баҳо берган, чунки бошқа жадидлар сингари унда ҳам жамиятни тубдан ислоҳ этиш истаги устун бўлган.

ўз ҳарбий бошлиқларининг хўжалигини юритишга жалб қилиниши ҳам тизимнинг ҳануз архаиклигича қолаётганлигини кўрсатади; амирлик қўшинида ҳарбий хизматга юртга садоқат, ватанпарварлик, бурч сифатида қаралмасдан, моддий эҳтиёжни қоплаш нуқтан назаридан қаралган; қўшинда маънавий-маърифий таълиқотлар олиб борилиши хусусида манбаларда маълумотлар учрамайди; ҳарбий амалдорларни тайинлаш тартиб-қоидалари ҳамда ҳарбийларга маош ажратишнинг ягона, мукамал тариф тизими ишлаб чиқилмаган эди; қўшинларнинг ўнлик, юзлик, минглик ва бошқа шаклдаги бўлинишларида ҳануз қабила-уруғчилик анъаналарининг сақланганлиги бутун қўшин манфаатидан кўра, маълум ҳарбий бўлинма манфаатининг устунлигини таъминлар эди; мунтазам армиянинг катта қисми арзон нарх эвазига ёлланган, қулликдан ёки маҳбусликдан озод этилган шахслардан ташкил этилганлиги қўшинда ҳарбий салоҳият ва ҳарбий руҳнинг баланд бўлмаганлигидан далолат беради; манбаларда ҳарбийлар тайёрлайдиган алоҳида билим юртларининг мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумот умуман учрамайди⁵⁹. Бу эса тизимнинг асоси пухта яратилмаганлигини кўрсатади; 1837 йилдан кейин ислоҳотлар изчиллик билан давом эттирилмади ва деярли ўттиз йил давомида тизимнинг шу ҳолатда қолиши XIX асрнинг 60-йилларга келиб Россия империяси қўшинлари билан тўқнашувларда замон талабларидан анча ортда қолиб кетилганлигини кўрсатди⁶⁰.

⁵⁹ Абдурауф Фитратнинг «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухоролик мударриснинг жалил мактаблари хусусида қилғон мунозараси» асарида Ўрта Осиё ва Европадаги мактаблар таққосланган ҳамда Бухоро мактабларининг бирортасида ҳам жисмоний тарбия ёки ҳарбий, ҳарбий-сиёсий билимлар ўқитилмаслиги, бу борада янги ислоҳотлар зарурлиги таъкидланган.

⁶⁰ XIX аср муаллифлари (Мирза Салимбек, шоир Камина, Аҳмад Дониш ва бошқ.) асарларида ёзилишича, янги тартибдаги қуро-яроғлар йиғиш ва уларни ишлатиш маҳаллий аҳоли вакилларида қийинчилик туғдирган, янги турдаги қуро-яроғларни ўзлаштиришга алоҳида аҳамият берилмаганлиги туфайли, Россия империяси босқини арафасида амир қўшинлари милтиқлар билан бир пайтда, камон, қилич, найза, ханжар сингари ўрта аср қуролларидан ҳам кенг фойдаланганлар.

А.ЗАМОНОВ

XVIII—XIX АСР ЎРТАЛАРИДА БУХОРО АМИРЛИГИДА ҲАРБИЙ БОШҚАРУВ ВА ҚЎШИН ТУЗИЛИШИ

Мақолада Бухоро амирлигининг XVIII—XIX аср ўрталаридаги ҳарбий бошқаруви — ҳарбий мансаблар, уларнинг функция ва вазифалари кўриб чиқилади. Бундан ташқари, қўшин турлари ва тартиби, аскарлар таъминоти ҳамда ҳарбий санъат билан боғлиқ масалалар ўрганилади. Ушбу мавзу маҳаллий манбалар, сайёҳлар ва ҳарбий экспедиция аъзоларининг кундалик ҳамда ҳисоботлари, чет эл алабиётлари асосида тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: ҳарбий мансаблар, бош қўмондон, стратегия, лашкарбоши, тўнчибоши, қурол-яроғ, қўшин, ҳарбий либос, ҳарбий мусиқа, тактика, ислоҳот, тўфанг.

А.ЗАМОНОВ

ВОЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ И ЕГО СТРУКТУРА АРМИИ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ В XVIII — СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА

В статье рассматривается военное управление в Бухарском эмирате с XVIII до середины XIX века — военные должности, их задачи и функции. Кроме того, исследуются вопросы, связанные с видами войск, их обеспечением и порядком, а также освещаются вопросы военного искусства. Данная тематика рассмотрена на основе местных источников, воспоминаний и отчетов путешественников и военных, а также иностранных источников.

A. ZAMONOV

THE MILITARY ADMINISTRATION AND STRUCTURE IN THE BUKHARAN EMIRATE (FROM THE 18TH TO MID 19TH CENTURIES)

The article discusses the military administration in the Bukharan emirate from the 18th to mid 19th centuries — military posts, their tasks and functions. In addition, it investigates the questions related to the types of troops, their support and order, and also discusses the art of war. This subject is studied on the basis of local sources, memoirs and reports of travellers and soldiers, as well as foreign sources.